

חנן חבר ייצוג ואידיאולוגיה באידיליה הארצישראלית של ימי העלייה השנייה

א. הקדמה

ב־1909, בעיצומה של תקופת העלייה השנייה, עלה דוד שמעונביץ (לימים שמעוני) לארץ־ישראל. הוא שהה בארץ שנה תמימה, פרסם משיריו ומרשימותיו, תייר בה לאורכה ולרוחבה, עבד בה כשומר וחקלאי, חי זמן־מה במושבת הפועלים עין גנים (גורדון תש"ז, 544) ולאחר־מכן שב לאירופה ובה נשאר בעל־כורחו בשל תלאות המלחמה, עד ששב ארצה ב־1921. על אף התקופה הקצרה שעשה בארץ־ישראל של ימי העלייה השנייה השאירה בה פעילותו כמשורר רושם לא־מבוטל. כתבי־העת של תנועת הפועלים הארצישראלית ייחדו ליצירותיו מקום בולט, ולנוכחותו הציבורית תרמו גם קשריו החמים עם כמה ממנהיגי וסופרי הדור, כמו ברל כצנלסון, א.ד. גורדון, י.ת. ברנר ואחרים. אך למעשה החלה התקופה הארצישראלית המובהקת יותר בשירת שמעונביץ דווקא לאחר שובו לאירופה. יותר מכול תרמו למוניטין הארצישראליים של שמעונביץ האידיליות הנודעות שלו.

פרסומן החוזר ונשנה, מ־1913 ואילך, תחילה בעיקר בעיתונות הפועלים, בהמשך בקונטרסים קלים ואחר־כך באנתולוגיות ובמיוחד בספרי לימוד רבים, תרם רבות לכך שמשך שנות דור נתפשה שירת שמעונביץ כאחד מכלייה הבולטים של הפרקטיקה התרבותית שליוותה את תהליך ההגשמה החלוצית. בלטה מכולן האידיליה ביער בחדרה, שפורסמה בהפועל הצעיר (תרע"ד) ושהוכרה במשך שנים כביטוי נרמטיבי מובהק לרוחה של העלייה השנייה ולאורחות־חייה. כך למשל, רב פנחס החלוץ הזקן שהתאלמן מאשתו לאחר שלא עמדה בייסורי ההתערות בארץ, וזוהה בה בדרך־כלל ברמות המופת של א.ד. גורדון.

שנים לאחר פרסומן הוסיפו האידיליות של שמעונביץ להוות מרכיב בולט ברפרטואר הטקסטים שעמדו לשירות צרכיה החינוכיים השוטפים של תנועת העבודה הארצישראלית. כך, לדוגמא, בימי המשבר הכלכלי הגדול שפקד את היישוב בין השנים 1925-1928 נתפשו האידיליות כמזון רוחני החיוני לעידוד רוחם הנפלת של הפועלים הרעבים. ב־1928, כשתחושת המשבר היתה בשיאה והביטחון ביציבות המפעל הציוני הארצישראלי התערער, כינס שמעונביץ את האידיליות שלו בקובץ מהודר שהקדיש לזכרו הנערץ של יוסף חיים ברנר, שנרצח במאורעות 1921 ונתפש כקדוש המעונה של תרבות העבודה הארצישראלית. ואכן, זמן קצר לאחר הופעת הספר כתב עליו המבקר א.ד. פרידמן כי מקורה של האידיליה אינו בהכנעה וברפיון ידיים אלא ב"חזירה רבה לעמקי המציאות, מתוך גילויים חדשים בצורתיה הקיימות, הקבועות והמקובלות" (1928).

לאחר שנים כתב יעקב פיכמן, גם הוא ממשורריה הבולטים של העלייה השנייה, כי כשהיה עורך הירחון מולדת קיבל יום אחד מאת שמעונביץ, שישב אז בגרמניה, את האידיליה מלחמת יהודה והגליל – זו שבה קרנו כמעט בראשונה צבעי הנוף של ארץ־ישראל במין הרגשת־אור, שאינה מפעמת אלא את מי שגילה פתאום את נוף נפשו (...). אותה שעה", הוסיף פיכמן, "נתפרסמה גם בעיתון הפועל הצעיר האידיליה ביער בחדרה – יצירה שהיתה יותר מדבר שבשירה; דבר שהיה בו מעין אפותיאורזה של העלייה השנייה" (פיכמן 1959, 143).

* נוסח מוקדם של המאמר נקרא בהרצאה ב"יום העיון השנתי לזכר יוסף האפרתי" אוניברסיטת תל־אביב, מאי 1990. אני מבקש להודות לחמוטל צמיר וליהודה שנהב על הערותיהם.

ב. שמעונוביץ בין שיכחה להדחקה

כיצד בדיוק רכש לו שמעונוביץ מעמד שכזה? מה היה באידיליות אלה שעורר אצל הקוראים בני-הזמן התלהבות כה רבה? לכאורה התשובה ברורה. די להצביע על התימטיקה החלוצית הרווחת באידיליות כדי להקיש ממנה על הפופולריות הרבה שנחלו. תשובה כזו יכולה גם להבהיר, במידה רבה ודומה שבקלות יחסית, מדוע מזה זמן רב פג קסמן של האידיליות ומדוע כיום, כשמונים שנה לאחר פרסומן הראשון, הן הפכו מאביזר הכרחי וקבוע בתוכנית הלימודים של תקופת היישוב (למשל מענות, פיכמן תרצ"ה, תרצ"ז) ואחר-כך גם במערכת החינוך של המדינה (למשל אסיף, שמעונוביץ תשי"א), וממרכיב שכיח באנתולוגיות יוקרתיות של השירה העברית – ובמיוחד שירת העבודה העברית (גינזבורג תש"ז; פיכמן תרפ"ז) – למוצר נידח ולא-אטרקטיבי. על-פי הסבר זה, דווקא תחושת העדכנות המופלגת שעוררו האידיליות מימי העלייה השנייה ולאורך תקופת היישוב היא שיכולה להבהיר את האפקט האנכרוניסטי החריף שהן יצרו מן השנים שלאחר קום המדינה ואילך. ובמלים אחרות: דווקא השימוש התעמולתי הישיר שנעשה בהן, באורח כה אינטנסיבי, יכול להסביר מדוע, כשהשתנו העתים ואיתן גם הצרכים שמילאו האידיליות, הן הושלכו לתהום הנשייה של תולדות התרבות העברית בארץ-ישראל.

ואכן, מזה שנות-דור פסקה שירתו של שמעונוביץ להוות חלק של חומר הקריאה המקובל. האבק על ספריו הולך ונערם, ומלבד נוכחותם הקבועה והלא-אטרקטיבית בבתי-מסחר לספרים משומשים הם לא מעוררים היום כמעט כל עניין. גם השירים שכתב בימי העלייה השנייה – תקופת הזוהר של יצירתו ושל נוכחותו הציבורית כמחדש ומפלס דרכים בתרבות הארצישראלית הצעירה – נשכחו ברובם. האפשרות לקשר את כתביו לשאלה ספרותית או תרבותית הנמצאת על סדר-היום הנוכחי היא כה קלושה, עד שאולי שיכחה היא דווקא גילוי של חסד אמיתי שיכולה תרבות חיה להעניק ליצירות שאכן חלק זמנן, לפחות בטווח הנראה לעין. אפשרות זו היא ללא-ספק סבירה ביותר. התימטיקה החלוצית ביצירתו של שמעונוביץ והאופי הדידקטי הגלוי של רבים משיריו רחוקים מרחק רב מן הטעם המעודן המאפיין את קוראי השירה העברית בתימינו ואת יוצריה.

אך אפשרות נוספת, סבירה לא-פחות היא שאולי גם לשיכחה טעמים ואינטרסים משלה. אולי גם היא, בדרכה העקיפה והפסיבית כביכול, יכולה למלא, ובאורח אקטיבי, צרכים ממשיים. שכן גם השיכחה עצמה יכולה להיענות בדרכה לתביעה קיימת ונוכחת במערכת התרבותית. אלא שכאן, דומה כי יותר משאנו עוסקים בשיכחה אנו עוסקים בהדחקה. העובדה שבמקרה של שמעונוביץ מדובר, בסופו של דבר, בתמורה חדה בטעם – תמורה הכרוכה במעבר מהתלהבות והערצה לאדישות ולהתעלמות – מסבה את תשומת-הלב לאפשרות כי מדובר כאן גם בתהליך של הכחשה פעילה של נוכחותו בשדה התרבות הישראלית.

דיון מחדש בשמעונוביץ אכן כולל את הניסיון לקרוא אותו מתוך ולתוך מושגי הפואטיקה והטעם של זמננו. אבל, כדי לברר את מקומו ביחס אלינו, הקוראים בו כעת, עלינו להימנע מלהטמיע אותו לתוך אופק הציפיות שלנו תוך התעלמות מן המרכיבים הנוספים הקובעים את שונותו, כלומר, את "אחרותו" לעומתנו. דיון ביקורתי במקומו של שמעונוביץ עבורנו חייב אם כן להביא בחשבון את העובדה כי כשאנו קוראים אותו כטקסט שזכה למעמד מסוים בעבר – אנו קוראים אותו למעשה כטקסט שנקרא כבר על-ידי "אחר" או "אחרים", שאישרו או דחו אותו, בזו לו או גילו כלפיו התלהבות מיוחדת. כל קריאה נערמת על-גבי קודמתה וכך, שלב אחר שלב, נוצרת לה מסורת של קריאה שמעונוביץ. ביננו, הקוראים של היום, לבין אותה מסורת של הקוראים "האחרים", מתפתחת מערכת אמביוולנטית של יחסי-כוח. אנו משייכים את הטקסט של שמעונוביץ למורשת אבותינו, וזו מקרינה עליו מן היוקרה והסמכות שהיו מנת חלקה. אך באותה עת מהווה טקסט זה גם מושא למרידתנו נגד סמכות זו; מצד אחד אנו מבקשים להטמיע אותו לתוך מערכת המושגים ואופקי הראייה שלנו ולדרגו בתוכם, אך מצד שני אנו נוהרים מלהשלים מלאכה זו, נמנעים מלהגיע לידי הוראה מאולצת בהעדר היתרון שלנו כמתבוננים בעלי-סמכות, או אף מלכפוף עצמנו לסמכותו הגבוהה יותר של הטקסט. קוראים שונים בעלי אינטרסים שונים בדרות שונים, שראו מרכיבים אלה או אחרים כלא-רלוונטיים, כבלתי ראויים לביקורת או אף כלא-רצויים, התעלמו, הדחיקו וגיננו אותם באמצעות סדרה של קריאות שהפכה למסורת נמשכת והולכת של מרידות, ואליה תצטרף עתה תרומתנו בת-זמננו ומקומנו. ההתמודדות עם ייצוגו של שמעונוביץ בידי "אחר" מציגה אם כן את עמדתנו ומיקומנו כמתבוננים הניצבים היום בשדה התרבות הישראלית לא פחות משהיא מספקת דין וחשבון על אותם מתבוננים "אחרים" מן העבר. הניסיון שלהלן לייצג את האידיליות של תקופת העלייה השנייה הוא למעשה הצעה לייצוג של יחסי-גומלין ושל עימות בין התבוננות מאוחרת –

הטקסט הנוכחי – לבין התבוננויות של "אחרים". הקריאה המאוחרת מייצגת את האידיולוגיה
כאמצעות קריאה אקטואלית בקריאותיהם של "אחרים".

ג. תמורות ביקורה ושאלת המבנה הספרותי

ההתבוננות בת-זמננו באידיולוגיה של ימי העלייה השנייה, כלומר בקריאות של "אחרים", היא לכן
ביסודה מלאכה של השוואה והנגדה. כזהו גם הניסיון, שהוצע לעיל, לפרש את סיפור עליותה
ונפילתה של האידיולוגיה הארצישראלית כסיפור של אובדן התואם התימטי בין האידיולוגיה לבין קהל
קוראיה ביישוב הארצישראלי. אך מהו בעצם טיבו של תואם כזה? האם ניסיון להעניק הסבר תימטי
לתמורה החריפה ביקורתה של האידיולוגיה של שמעונוביץ מתיישב גם עם המבנה, כלומר עם
הפואטיקה האופיינית לאידיולוגיה? האם עצם השימוש הניכר שעושות האידיולוגיה הארצישראלית
במוטיבים חלוציים, שנקשרו דרך קבע בפסגת המאווים של ההגשמה הציונית, אכן תואם גם את
המבנה הספרותי ובעקבותיו גם את עקרון ייצוג המציאות המיוחד של האידיולוגיה בכלל ושל זו
הארצישראלית בפרט? לקורא המצפה להתאמה בין המוטיבים החלוציים שבהם עושות האידיולוגיה
הארצישראלית שימוש לבין המבנה הספרותי האופייני שלהן מזומנת הפתעה מסוימת. שכן דווקא
אידיולוגיה אלה, שנתפשו כביטוי נשגב ומרומם של המציאות ההירואית של ימי העלייה השנייה,
חוזרות ומתמקדות בפרטי מציאות קטנים, תוך הטמעתם בטון היתולי ובלתי-מחייב לכאורה. מצד
אחד כובד-ראש של גודל השעה ההיסטורית של המעשה החלוצי בחקלאות ובשמירה. ומצד שני
מבנה שהוא אופייני לאידיולוגיה של שמעונוביץ בפרט ולז'אנר האידיולוגיה בכלל, המפעיל את מנגנון
הייצוג שלה כדי להבליט בה דווקא את הפרטים השוליים ומעוררי הגיחוך. לכן, למשל, ניתן לשאול,
כיצד, אפשר להסביר את העובדה כי לצד התפעמותו של הדובר באידיולוגיה מדמותו של שומר עברי
בכרמי יהודה, שאוזן "הד פעמי גבורים עוד תאצל מבמות ההרים", מתחוויר לקורא בהמשך כי
מדובר בשומר מנומנם, שנערות "מתנבלות לגנוב את קנה רובהו" (שמעונוביץ תרע"ד; כל העמודים
על-פי מהדורת תש"ח, עמ' מ).

דוגמא אופיינית זו לקוחה מן האידיולוגיה מלחמת יהודה והגליל שפורסמה לראשונה ב-1914 ומספרת
את סיפור יציאתם של שני חלוצים למסע בנופי ארץ-ישראל. השניים יוצאים מגדרה ומגמת פניהם
הגליל העליון, מפלי המים במטולה; בדרכם הם מנהלים ביניהם דין ודברים סביב השאלה איזה מן
המבטאים העבריים עדיף: הגלילי, המדגיש תמיד את הבי"ת, או זה הנהוג ביהודה ומבחיך בין בי"ת
דגושה לרפויה? בכך מתערת האידיולוגיה מלחמת יהודה והגליל את הוויכוח שהתנהל באותם ימים סביב
הדיאלקט הגלילי (שכלל בעיקר הדגשת כל הבי"תין והגייה מובהקת של האותיות הגרוניות), שעוצב
והופץ בידי המורים יצחק אפשטיין ושמחה וילקומיץ מסוף המאה התשע-עשרה ועד דעיכתו בשלהי
העלייה השנייה (בר-אדון תשמ"ב; Bar-Adon 1975). קונפליקט אקטואלי, אזכור שמות מקומות,
תיאורו של אחד המתווכחים, אלקנה הגלילי, כ"גבה קומה וחסון / והוא כבן עשרים ושלוש ושומר
משומרי ראש-פינה" (לח) ואפיונו של השני, שמאי איש גדרה שביהודה, כמי שכל איכר יודע עליו
ש"שמאי הקטן – שלהבת. / וכוחו לא רק למחרשה, כי אם גם למלחמת שערים... (לו) – כל אלה
מוסיפים גם הם לקסם הלוקלי של המפעל החלוצי שהם מייצגים.

אך, כאמור, ההשערה כי קסם זה יונק מן ההקשר הטעון של החומרים האקטואליים שמפעיל
שמעונוביץ באידיולוגיה שלו אינה מתיישבת בקלות עם העובדה שמנגנון הייצוג המרכזי של האידיולוגיה
מבליט בה דווקא את מעמדם של הפרטים הטפלים החורגים מן הטון הרשמי. בדרך זו נוצר מעין
דיסוננס בין האפקט הנלהב מן המציאות ההיסטורית שמייצגת האידיולוגיה לבין ההצנעה וההקטנה,
תכופות עד כדי הגחכה, המאפיינות את אופני הטיפול שלה בחומרי מציאות אלה. עימות זה בין
האפקט הלאומי החריף להבלטת הפעוט והטריוויאלי יכול לצמצם את משקלה הלאומי של
האידיולוגיה, אך, כאמור, לא כך אירע. מונחות לפנינו עדויות רבות לכך שלמעשה הדיפך הוא הנכון,
ושהאידיולוגיה של שמעונוביץ תפסו מקום של כבוד בקנן של ספרות העבודה הארצישראלית.

ד. יוסף האפרתי כקורא של שמעונוביץ

כדי לנסות ולהבהיר תופעה זו, של פער בין התקבלות לאומית לבין תיאור הנצמד לגרוטסקי
ולמגוחך, אני מבקש לעיין בדברים שכתב יוסף האפרתי, אחד הקוראים "האחרים" והמאוחרים של
אידיולוגיה אלה. האפרתי, שעסק בשנות השישים במחקר על האידיולוגיה של שאול טשרניחובסקי,
ביקש בדבריו הסיכום למחקרו להאיר את הדרך שבה התפתחה האידיולוגיה בשירה העברית לאחר
התקדים המפואר של טשרניחובסקי:

כמו אצל טשרניחובסקי, משקפת העלילה הטריטוריאליזם איזה הווי-חיים יציב. אולם, בעוד אצל טשרניחובסקי זהו הווי של חיים אידיאליים, נעדרת-תמורות - אצל שמעוני נשקף ברקע הווי-חיים בעל משמעויות סמליות נרחבות. הווי-חיים זה עצמו סמל הוא לתמורה עצומה, לחידוש שאין כמוהו בחדר-פעמיותו. לכן הזיקה של סיפור-המעשה להווי זה, במקום שתיצור הרגשה אידיאלית, מעניקה משמעות מיוחדת לפרטי העלילה עצמם. הרקע מעניק מימד פתטי לפרטים הטריטוריאליים ביותר. במקום יחס של הומור ומידה של קלות-ראש כלפי הפרטים הטריטוריאליים, מבליטה האידיליה של שמעוני את הערך המיוחד שקונה לו כל פרט מכוח שילובו במפעל החלוצי הניצב ברקע. ההומור והקלת-הראש בפרטים מתפרשים פעמים רבות כהעמדת-פנים, כמעשה הסוואה של יחס ההערצה הבלתי-מסויג שרוחש המחבר למפעל, שאת זוטותיו הוא מספר (האפרתי 1971, 148).

תיאורו של האפרתי מציג את חולשתה המבנית של האידיליה של שמעוני ביץ לעומת זו של טשרניחובסקי כגורם מרכזי האחראי לכך שהחמצה בה, לדעתו, המשמעות האופיינית לז'אנר של האידיליה. במחקרו זה העניק האפרתי אינטרפרטציה מבנית למסורת היין באידיליה, שבאחד מביטוייה הקלאסיים כתב פרידריך שילר על השירה הסנטימנטליסטית, שבכללה האידיליה, כעל "דרך של הרגשה" המושגת באמצעות העימות בין מצב ממשי לבין האידיאל שלאורו הוא נבחן. באידיליה מיושב עימות זה באמצעות "הרמוניה של החיים הפנימיים", אותו אפקט רגשי של "שלווה נמרצת" (שילר 1985, 57) המשיג את מטרת האידיליה, שהיא "להאיר את האדם במעמד התום, כלומר במצב של הרמוניה ושלוש עם עצמו ועם החוץ" (שם, 58). לדעת האפרתי, הרקע הפתטי של התקופה העניק לפרטים הטריטוריאליים מסגרת הקשר ברורה מדי, ששיבשה את הזיקה העקיפה הרצויה לאידיליה בין סיפור המעשה להווי-חיים מוכר ויציב. ולכן, טען האפרתי, בגלל זיקה הדוקה זו שבין הפרט הסתמי למשמעותו ההיסטורית-לאומית התערעה באידיליה של שמעוני ביץ הקומפוזיציה של אי-ההתקשרות, האמורה ליצור אפקטים של הרגשת "חיים שיש בהם מנוחה, ביטחון מפני תמורות, שמחה של בני-אדם בחלק המצומצם שהועד להם ונכונות לקבל את התופעות הבלתי-נעימות של החיים ברוח טובה ומתוך ביטחון שאין בהן כדי לשנות את אורח-החיים הפשוט וחסר-התמורות שהם מורגלים בו" (האפרתי שם, 141).

ניגוד זה בין האידיליה של טשרניחובסקי לזו של שמעוני ביץ הוא ברור ומשכנע במסגרת דיונו העקרוני של האפרתי בז'אנר האידיליה. אך בנוסף לכך יש בו כדי להפרות ולעורר שאלות נוספות הקשורות למקומה ההיסטורי, האידיאולוגי והתרבותי של האידיליה הארץ-ישראלית. שכן נראה כי חולשה מבנית בולטת זו, האופיינית לאידיליה של שמעוני ביץ, נקלטה בהקשר ההיסטורי של פרסומה הראשון, ולאורך תקופת השלטון הממושכת של נורמות תרבות העבודה, דווקא כביטוי של עוצמה ואיכות. תגובתם של מבקרים וקוראים בני דורות שונים, שחזרו והעלו על נס את יצירתו האידילית של שמעוני ביץ, עומדת בניגוד לביקורת המשתמעת מניתוחו של האפרתי. האפרתי מבקר את המעמד הפתטי שמעניק ההקשר ההיסטורי לפרטים הקטנים ומסתפק בבירור השפעתו של ההקשר ההיסטורי על המציאות המיוצגת באידיליה. אך לעומת זאת, אין הוא שואל את השאלה ההפוכה, שבוחנת, בכיוון המנוגד, את השפעתה של שיטת הייצוג המיוסדת על הפרטים הקטנים - על תפישת ההקשר ההיסטורי. מרחב השאלות ששואל האפרתי על הטקסט הספרותי בהקשרו ההיסטורי נחסם בדיוק במקום שבו יכול הטקסט להיפתש לא רק כמייצג של מציאות היסטורית ותרבותית, אלא גם כפרקטיקה ממשית הלוקחת חלק פעיל בעיצובה של מציאות זו. המציאות התרבותית היא גם אפקט של ייצוגים ולא רק המקור להם. בדבריו מתעלם האפרתי מן האפשרות שלא רק הטקסט הספרותי לבדו מתפקד כמערכת-סימנים היכולה לייצג מציאות שמחוצה לה, אלא גם המציאות החוץ-טקסטואלית עצמה היא תוצר של תהליך סימון, של ייצוג ושל בניית משמעות. ולכן, את השאלה בדבר מבנה מסמניה של האידיליה אין לתחום בגבולותיו המסורתיים של הטקסט הספרותי, אלא לכלול בה, כשותפה לגיטימית, גם את השאלה בדבר מבנה המציאות שבה נכתב הטקסט ושעל רקעה הוא נקלט בראשונה על-ידי קוראיו ההיסטוריים. הסיטואציה התקשורתית של כתיבת האידיליה וקריאתה בהקשר ההיסטורי של ימי העלייה השנייה נשאת מחוץ לטווח החקירה של האפרתי. לכן הוא אינו מתעכב על טיבו של הקשר היסטורי שמייצגת - ולמעשה מייצרת - האידיליה של שמעוני ביץ עבור קוראיה, בין השאר באמצעות אותה טכניקה בסיסית של פרטים קטנים והתעכבות על זוטות שוליות.

נחיצותו של הדיון בסיטואציה התקשורתית אף גוברת כשמתברר שציפייה זו לקשר-גומלין בין מבנה הטקסט למבנה תמונת המציאות החוץ-ספרותית היתה בעצמה חלק ממערך הציפיות שפיתחו צרכניה וסוכניה של התרבות העברית הצעירה של ימי העלייה השנייה. כך, למשל, כתב

או מבקר עלום-שם ברשימת ביקורת על שבעה ספרי שירה שהופיעו באותה עת:

ספרותנו הצעירה אשר סופריה... [הם] מורים, היא עצמה מין בית-ספר, שהלקח נשנה וחוזר בו מאין חידוש והתלמידים מעיזים בפני רבותיהם וחיים מחוץ לו אינם כלל במציאות... הספרות משפיעה על החיים ויכולה להיות למקור חיים! – אולי תקוות סתר זו היא כוח הדוחף היחיד; רק היא תמריצנו עוד לענות הירידה לתקוע יתד פה ותיון שם. לזרוע שיר על צחיח ייאוש ולהוכיח את אלה שאין ידיהם אמונה (הארץ העבודה תרע"ח, 66).

ואכן, התפישה הרווחת של תפקידה התברתי של הספרות ייחסה משקל נכבד ביותר לאפקט הדידקטי שלה, שאופיין בדרך-כלל באמצעות הנוסחה של השפעת הספרות על החיים. תרומה מרכזית לעיצובה של תפישה זו הרים א.ד. גורדון שבכתביו על ספרות העבודה התבונן בה גורדון מנקודת-המבט המסורתית של הפוזיטיביזם הרוסי.

האפרתי שאל שאלה היסטורית על תולדות התרבות העברית בארץ-ישראל, תוך הדחקה האפשרות לשאול אותה מתוך עמדה ביקורתית שאינה מסתפקת בדחייה או באישור של משפטי טעם קדומים, אלא מבקשת לברר מהו המנגנון ומהם האינטרסים התרבותיים והפוליטיים העומדים ביסוד משפטי הטעם הללו. הדיון הז'אנרי האי-היסטורי שפיתח האפרתי מיין את האידיולוגיה על-פי המידה שבה הן מייצרות, בכל מצב, את אותו אפקט של "הרגשה אידיאלית". אבל הגבלה כזאת של הדיון לערך האסתטי האי-היסטורי של האידיולוגיה כרוכה מן הסתם גם בהנחת קיומה הבלתי תלוי של תמונת מציאות קדומה כנותנה לעצמה מחוץ לטקסט השירי, כשמכאן ואילך ניתן לקבלה או לדחותה. אולם, לעומת זאת, דיון היסטורי באידיולוגיה של שמעונביץ צריך להביא בחשבון את היחסיות ההיסטורית של תמונת המציאות שמספקת היצירה בשלבים השונים בתולדות קליטתה. בכך הוא צריך לכלול גם את היחסיות ההיסטורית של הניסיון העכשווי להתבונן באידיולוגיה ובמסורת של קליטתן, ולצרף קול נוסף לשכבה ההולכת ונערמת של ההתייחסויות אליהן.

ומשום כך, כדי לנסות ולהבהיר את פשרו של הניגוד בין התקבלותה הלאומית והרשמית של האידיולוגיה לבין ייצוג עיקרון הנצמד לשולי ולמגוון יש להעלות כמה שאלות: לשם מה נקטה שיטת ייצוג זו של הסוואה ושל העמדת-פנים? מה היו האינטרסים שיכלה למלא? ובתנאים ההיסטוריים המהפכנים שבהם פורסמו ונקראו אידיולוגיה אלה – מה היה הגורם שהעניק להן את יוקרתן הרבה?

העלאת שאלות אלה יכולה לתרום לפיתוח התבוננות ביקורתית ביצירתו של שמעונביץ בפרט ובתרבות העלייה השנייה בכלל, התבוננות שתביא בחשבון גם את הזמן והמקום שמהם היא נערכת כיום. שכן, מה שסייע להאפרתי לדחות את ההקשר ההיסטורי של האידיולוגיה ולהדחיקו יכול לסייע לנו כעת לחזור ולהתחבר אליהן. קריאה ביקורתית שאינה כרוכה בהדחקה ובהתעלמות מן המימד הפוליטי, ולכן גם אינה מחויבת להתמודדות סינכרונית איתו ולהצטמצמות בגבולות "הקריאה הצמודה", יכולה להיות גם קריאה ביקורתית של העבר שאינה שבויה בצורך המתמיד לדחותו. אך, כאמור, אין מדובר בדחייה של הקשר היצוני לטקסט, כלומר מעין קונטקסט שבתוכו יש לקרוא את הטקסט. מדובר בראש ובראשונה בהכרה כי הטקסט המייצג את הקשרו ההיסטורי הוא באותה מידה גם שותף בייצורו של הקשר "היצוני" זה. המנגנון המאפשר את מבנה ההקשר, כפי שהטקסט מבקש ליצרו, הוא מפתח להבנת הטקסט לא פחות מן המנגנון המאפשר לו לייצג את ההקשר "היצוני". ולכן התבוננות בו גם כמייצר של ההקשר "היצוני" יכולה ללמד אותנו, המתבוננים המאוחרים, מהו סוג השימוש הביקורתי שיש באפשרותנו לעשות כיום בטקסטים של שמעונביץ מן המקום והזמן שבהם אנו מייצגים אותו. פוליטיזציה של מסורת תרבות העבודה הארצישראלית היא דרך להבנת המקום הפוליטי שממנו אנחנו כותבים ומספרים את ההיסטוריה הקולקטיבית שלנו. כך נקבעים מחדש גבולותיה של הקולקטיביות הזאת (יהודים וערבים), וכך, למשל, גם נקבעים המשקל והמשמעות של המימד האוטופי בשיח הישראלי, כפי שיובהר להלן. שוב יש לחזור ולהטעים את מבנהו האמביוולנטי של ייצוג האידיולוגיה באמצעות "האחר": מצד אחד אנו חוליה ברצף התרבותי ששמעונביץ והקוראים "האחרים" שבעקבותיו מייצגים עבורנו; מצד שני אנו חלק מהמרחב שלהם עם מציאות זו ולקבלה כפשוטה, ולכן הייצוג הסלקטיבי והביקורתי של "האחרים" הוא גם דרך שלט לייצוגנו אנו. מן המקום שבו אנו כותבים אנו מצביעים על גבולות המתודולוגיה של האפרתי. אך באותה עת אנו מצביעים בכך גם על מה שאנו רוצים להבליט ועל מה שאנו רוצים להבליע. סוג ההיסטוריזציה המוצע כאן לאידיולוגיה של שמעונביץ הוא גם היסטוריזציה של עמדתנו, הכרוכה גם במיקומנו בזירה הפוליטית של התרבות הישראלית; ולכן, דיון ביקורתי בהדחקה – כלומר לימוד

מנגנוני ההדחקה של קורא "אחר", כדוגמת האפרתי - מתאפשר באמצעות לימוד התנאים ההיסטוריים בהם נוצרו האידיליות של העלייה השנייה, והוא למעשה אופן של דיון גם במקום שממנו אנו מתבוננים באידיליה. לכן, כיום, כאשר תחושת הקולקטיביות נוסח שמעונוביץ היא בגדר תופעה מוזיאלית וכבר אינה מהווה גורם חזק שצריך להתנער ממנו; כאשר תרבות תנועת העבודה שוב אינה גורם משמעותי שצריך להילחם בו או להסתייג ממנו - לא עומדים עוד על הפרק לא המאבק ולא הצורך בהדחקה שמאבק כזה גורר בעקבותיו. כעת, כאשר ההגמוניה של תנועת העבודה ותרבותה שקעה זה מכבר, אפשר לאתר במרחב שיוצרת קריאה כזאת מיקום היסטורי חדש. זהו מיקום המאפשר להביט באורח משוחרר יותר במסורת של תנועת העבודה ולהציל מתוכה את הרצוי. עמדה ביקורתית כלפי הפרקטיקה האידיאולוגית של האידיליות של שמעונוביץ מצביעה, אם כן, על האפשרות לחלץ מתוכן, באמצעות העיון הביקורתי, גם מימד אוטופי מסוים.

העובדה שהאפרתי הדחיק לחלוטין סוג זה של שאלות יכולה להעיד על אופק הציפיות שלו ושל המערכת הספרותית והתרבותית של שנות השישים. מחויבותו של האפרתי לקריאה אוניברסליסטית אסתטית ואידיסטורית הושפעה רבות מן האידיאולוגיה הספרותית שטופחה והופצה בתרבות הישראלית דאז עליידי דור של מבקרים וסופרים. היה זה המשורר והמבקר נתן זך, אולי הבולט והמשפיע ביניהם, שכתב אז במניפסט העיקרי שלו משפטים שחזרו והדהדו בחללה של התרבות הישראלית:

כשמשורר מודרני אומר "אני", אסור להניח אוטומטית שהוא מתכוון בזה גם ל"אתה" או "לאנחנו" (בניגוד ל"אני חבצלת השרון"). ומתוך כך - סלחנות לאידיאולוגיות, גם בשעה שאין להן גיבוי אמנותי שלם, וביקורתיות כלפי חוויית "אנחנו", הבאה בקלות רבה מדי (זך 1966).

משפטים אלה הם סימפטום להנחות שפיתחו מבקרי שנות השישים בצל ההגמוניה של תרבות העבודה, הנחות שסילקו והדחיקו את השאלה של יצירת האובייקט ההיסטורי וההקשרי מסדר-היום הלגיטימי של השיח הביקורתי, האינדיבידואליסטי. כך יש לראות את שיפוט הטעם של האפרתי, המשמר את ההתבוננות במקור ההיסטורי המפואר של העלייה השנייה רק כהתבוננות במונומנט היסטורי שלטענתו הוא מוצלח פחות. ולכן, נראה כי דווקא מאמציו הכנים של האפרתי לקרב את האידיליה של שמעונוביץ לנרמות הקליטה של שנות השישים תרמו תרומה נוספת להרחקתו אל תהום הנשייה של התרבות הישראלית.

ה. על סיטואציית היוצור והקליטה של העלייה השנייה

ההתבוננות המוצעת כאן במעגל הראשון של ייצור האידיליה של שמעונוביץ וקליטתה בימי העלייה השנייה יכולה לחזק את האפשרות כי ההומור, העמדת-הפנים והקלתי-הראש בפרטיו של המפעל החלוצי הנערץ לא עמדו אז בניגוד למעמדה הנכבד של האידיליה שלו אלא תרמו בפועל דווקא לביצורו. אפקטים תימטיים אלה והמנגנונים הפואטיים שאפשרו את ייצורם - הגם שיכלו להתפרש כחוסר-אמינות - לא רק שלא הפריעו לפרשנים ולקוראים בני-זמנו של שמעונוביץ, אלא הם בדיוק היו אלה שבאמצעות תחבולות של הסוואה ושל העמדת-פנים סללו עבורו את הדרך אל מעמד הבכורה בספרות ובתרבות של העלייה השנייה. דווקא עקרון הייצוג המצמצם של האידיליה הוא שייצר את תמונת המציאות ההיסטורית, את תמונת ההקשר "החיצוני", שעוררה אז דווקא תגובות של פתוס והתפעמות.

את אות הפתיחה לדפוס זה של קליטה היסטורית, בת-זמנה, נתן יוסף חיים ברנר (תרע"ה), שהיה הסופר ואולי גם הקורא היוקרתי ביותר של תקופת העלייה השנייה, ושתפקד בה במידת-מה כעין מבקר-מחוקק. ברשימתו המתפעלת ממלחמת יהודה והגליל טבע ברנר את דפוסי-התגובה שליוו את האידיליות של שמעונוביץ למשך שנים ארוכות. את ההצלחה האסתטית של ביעור בחדרה, האידיליה שקדמה לה, נימק שם ברנר בכך ש"האהבה האמנותית הגדולה אל החיים והטבע מצטרפת ומתמזגת בה עם רגש-הערצה מיוחד אל הבונים היקרים: [...] ורגש-הערצה אינו מונע עם זה גם בעד ההומור הקל, ולפעמים גם הספקני, של האדם המודרני המנוסה ודקי-העצבים". הדרך שבה השולי, הארעי והקטן מפלסים את דרכם אל האפקט הפתטי, החובק-כול, ניכרת בבהירות רבה עוד יותר כאשר, למעשה, מנקודת-המבט ההיסטורית הספציפית שלו, מוצא ברנר את עיקר כוחן של האידיליות הארצישראליות של שמעונוביץ בכך ש"החזיונות החולפים הרגועים, שתמול הנם עלי ארץ, ולפעמים גם שאין לה אלא שייכות לוקאלית, משתלבים אצלו עם נצחיות-ההוויה ועם רוח-הארץ לסימפונייה אחת נהדרה" (שם).

התבוננות מפורטת במבנה של מלחמת יהודה והגליל מעלה כי אי-אפשר לפרש את הסוואת ההקשר

הפתטי באמצעות תיאור הפרטים הקטנים רק כהתרכוזות הומוריסטית בטרוויאלי. אמנם בולטת בה התבנית המקטינה של ה־mock-epic (שיר או סיפור המעמיד פני אפוס) – אותה כתיבה סטירית המייצגת מציאות נמוכה באמצעות מוסכמות של העלילות הנשגבות של אפוס הגיבורים והמבליטה באורח קומי את חוסר-הערך של המציאות המיוצגת (מירון 1987, 513-514) – אך למעשה אפקטים אלה של הומור ושל הקטנה מיוסדים על עיקרון מוקפד, הקובע יחס סינקדוכי מובהק בין הפרט הטרוויאלי שנבחר לבין השלם הלאומי וההיסטורי הקונקרטי שממנו הוא נגזר. הייצוג המקטין נכרך ברוזמנית בעיצובם של אותם פרטי מציאות שהוא מקטין. כך, למשל, בהקשר התרבותי של העלייה השנייה ניצב המאבק המגוחך על מעמדו של הדיאלקט הגלילי כייצוג מקטין של המאבק הגדול על מעמדה של הלשון העברית, מאבק שהיה לאחד מדגליה של המהפכה התרבותית של העלייה השנייה. במאבק זה, כידוע, הניח ציבור הפועלים את המסד העיקרי לתהליך הגשמת תחיית הלשון העברית (הרשב 1990, 31-35, 52). הליכתם של שמאי ואלקנה מיהודה לגליל מייצגת, שוב באורח מוקטן וספציפי, גם את הפולמוס הלוהט שהתנהל אז בין המצודים בהשתקעות ביהודה, שבה התרופף המאבק לכיבוש העבודה, לבין אלו שהכריזו: "הגלילה", סיסמה שהיתה משאת-הנפש של חלוצים לא-מעטים. ובאורח דומה גם דגל העבודה העברית של התקופה מיוצג באידיליה באופן ספציפי דווקא בידיהם של חרגולים, המכריזים כי בניגוד לחסילים הבטלנים "נעבוד אף נעבוד בלי הרף / ונרטיב בזעת אפנינו את שדמות יהודה השוממות" (לד). בירדנית, פואמה שכתב שמעוני ביץ בתרע"ג ולימים נכללה בקורפוס של יצירתו האידיאלית (1990 האידיאליות תש"ח), מספר הדובר החלוץ, העוסק בציד, את סיפור אהבתו לנערה גלילית. אך הכרזותיו הובמבסטיות בדבר מחויבותו לתפקידו זוכות ממנה למענה מלגלג (שמעוני ביץ תרע"ג):

– טוב! – תשובתי – נאני?
הלא תראי, מה יתנוצץ!
אם לא אצא לצוד ציד,
הן לבבי בי יתפוצץ...

היא לועגת: נאני?
פיפיותי מה-מה-לדות!
עד הערב אקרטנו
עד לו יהיה נה-פלדות!

(ה)

הייררכיית הנרמות הקולקטיביות נהפכת על פיה, ואהבת הנעורים היא חיונית כל-כך עד שהיא הופכת מתנאי לעיסוקו של הדובר-החלוץ בציד – לאמצעי לביטולו:

מה לי עתה ברק-ניצחונות,
מה-לי עתה גיל-פעלים?
הפתנו – פרחי ירדן
ובפרחים אגלי-טללים...

(ז)

באמצעות היפוך דומה מעלה ביער בחדרה על נס את האידיאל החלוצי של הבראת היהודי הגלותי באמצעות התקרבות לטבע והתערות בו, דווקא באמצעות הנאום הפתטי שמשמע הדוני על אהבת ברלה גוף לחמורו. אידיאל ההתקרבות לטבע מוגשם בסופו של דבר באמצעות האפקט ההפוך, הפתטי, שיוצרת הצעתו של נפתלי להרוני לשאת את החמור לאשה. אפקט דומה משיגה העובדה שמסירותו של רב פנחס מהוללת דווקא באמצעות השוואתו לחלוץ בן-ארצי, שהוא ייצוג אבסולוטי של דימוי החלוץ. תחילה מתואר רב פנחס הנערץ כמי שלקה לרגע קט בהתקף של חולשת-הדעת ונתנה עד כמה כדאי המחיר ששילמה אשתו עבור ההגשמה החלוצית: היא נפטרה מהקדחת שבה חלתה בעת ייבוש הביצות, ובדומה לה גם בן-ארצי עצמו נוטל את הסיכון ונוטע שתילים בביצה. כך מודגשת האנלוגיה בין הגיבורים רק כדי להבליט את ההייררכיה ביניהם: באמצעות הצבתו של רב פנחס מול דמותו הנשגבת של בן ארצי מדורגת מסירותו הנערצת של הראשון כפחותה ומוגבלת יותר. בכך נפרשים מחדש קטבי הניגוד שבאמצעותו מייצג הטקסט את הגבורה והקורבן החלוציים. אך הניגוד אינו נמתח בין הנעלה לירוד אלא בין הנעלה לנשגב. כך מייצרת האידיליה של שמעוני ביץ את גרסתה שלה למבנה המציאות ההיסטורית של ימי העלייה השנייה. כאן, בשאלת הקורבן החלוצי, ניכר יפה תפקידו של מנגנון הייצוג בייצור תמונת המציאות שהיתה אמורה לשרת את

הקודים האידאולוגיים של שיח תנועת העבודה בימי העלייה השנייה.

דיון בשאלת ייצוגו של הקורבן החלוצי באידיליות של שמעוניביץ מופיע במחקרו של דן מירון, שלמעשה ממשיך, באורח מפורט ומורכב יותר, את עמדתו המתודולוגית של האפרתי. את ההסבר הפסיכולוגיסטי לצמיחתה של האידיליה של שמעוניביץ דוחה מירון בטענה הנכונה שאת האידיליות הארצישראליות המוקדמות שלו כתב דווקא בגולה. אך לכך הוא מצרף גם את הטענה שאי-אפשר להסביר את התמורה שחולל שמעוניביץ במודל האידיליה של טשרניחובסקי רק באמצעות ההעתקה הגיאוגרפית-אידאולוגית של ז'אנר האידיליה מאוקראינה לארץ-ישראל. מירון מצביע על כך שלעומת המקום המרכזי שתופס מוטיב הקורבן באידיליות של טשרניחובסקי, בחר שמעוניביץ באידיליות המוקדמות שלו שלא להיענות ל"מיתוס הקורבן, שהתלכד עם האתוס החלוצי ל'רוח' העלייה השנייה, [...] אלא, להיפך, בחר ביועין להפנת לה עורף" (מירון שם, 501). ההסבר העיקרי שמירון מציע מסתמך על העימות בין המודלים השיריים של שמעוניביץ וטשרניחובסקי (שם, שם) כמבנה בתוך הרצף הפנימי של יצירת שמעוניביץ, שבו –

האידיליות המוקדמות אינן איפוא אלא המשכה הקומי של שירת שמעוניביץ הלירית והפואמית, שהיא בעיקרה "טרגית", משום שהיא חושפת קונפליקט בלתי ניתן ליישוב בין הסובייקטיביות של "האני" לאובייקטיביות של העולם, בין הרצון לכוח למציאות של חולשה. באידיליות ניתן היה להתייחס לקונפליקט זה התייחסות קומית משום שהמציאות הארצישראלית-הציונית מרמזת על אלטרנטיבה לחולשתו של "האני" – אלטרנטיבה של עוצמה קולקטיבית-לאומית. על רקע זה נעשה הפער בין הדימוי העצמי הגרנדיוזי של "האני" לממדיו האובייקטיביים הננסיים לא מאיים אלא מצחיק (שם, 521).

אמנם, טוען מירון,

אלמלא חש [שמעוניביץ] במימוש קולקטיבי של גבורה לאומית בארץ-ישראל לא יכול היה, כאמור, להשתמש ברקע הארצישראלי לשם הגכחה מוק-אפית, קומית, של אשליות הגבורה והחשיבות העצמית של היחיד, הסובייקט המתנשא. אבל האידיליות אינן מתמקדות בגבורה הקולקטיבית אלא דווקא בחולשה האינדיבידואלית (שם, 521-522).

אבל בכך, כמו האפרתי, הוא מוסיף לקבע את המציאות הארצישראלית כתופעה אובייקטיבית, קיימת לעצמה, שאינה מערבת בעצמה באמצעות הייצוג שמציעה לה האידיליה. ולכן, בסופו של דבר, נאלץ מירון, בהיבט, גם לטעון לחשיבותה של התנועה ההיסטורית בגיבוש התמורה הפואטית של האידיליה ביצירתו של שמעוניביץ, אך גם להצביע על חוסר התואם התימטי של האידיליה עם ייצוגים סטנדרטים של מציאות היסטורית זו, ולכן גם להסתייג מטענתו זו. ומשום כך הוא גם אינו מציין ומברר מהי משמעותו של אפקט דר-משעני זה – שבו מצד אחד מוטיב הקורבן החלוצי אכן קיים באידיליות המוקדמות (למשל במוטו שבראש הפרסום הראשון של ביער בחודרה, בהפועל הצעיר, המעלה את זכרו המפורש של יוסף זאלצמאן, החלל הראשון של קבוצת כנרת, ושמירון מתעלם ממנו בדיונו), ומצד שני הוא גם נדחק מהן או מאוזן תדיר באמצעות אלמנטים מנוגדים, באמצעות מיקומו בקומפוזיציה של היצירה.

ייצוג הווייתה של העלייה השנייה נערך כאן באמצעות מנגנון אידאולוגי המעצב בתודעתם של הקוראים ייצוג של יחס מדומה לתנאים הריאליים של קיומם. ייצוג מעין זה של תפקידיהם ומיקומם של היחידים בסדר החברתי תורם את חלקו לשימור מערכת חברתית וכלכלית מסוימת לא באמצעי כפייה נראים לעין אלא דווקא תוך יצירת מנגנונים של שכנוע ועיצוב תודעה, שהספרות היא מן הבולטים שבהם (Althusser 1971). מנגנון הייצוג האידאולוגי שמפעילה האידיליה אינו מתמצה, אם כן, רק בצמצום הומוריסטי והפחתה של ההירואי למיזמים סבירים; הוא מיוסד על יחס ספציפי הרבה יותר, הממיר, למשל, את מהפכת הלשון שביקשה תרבות העלייה השנייה לחולל במהפכה לשונית אחרת שהיא פעוטה ומסתיימת למעשה בלא-כלום: שני הנלחמים בעמק השרון, שבו "ביתים רפויים ודגושות / מחנה מול מחנה ניצבו ואחת ברעותה הסתכבו" (מא), מוצאים להם מנוחה באכסניה בין כפרסבא וחודרה, ובה הם פורשים לשנת צהריים ערבה (מב-מג). אלא שדווקא סטייה ממוקרת זו אל הטרוויאלי מחזקת את תוקפו של המרכזי והמהותי. במקום לייצג ישירות את המהפכה הלשונית הגדולה שהתחוללה בימי העלייה השנייה הועדף כאן הייצוג הומוריסטי ומקטין של מאבק לשוני מצומצם על הדיאלקט הגלילי. אך מאבק מוקטן כזה יכול להיות פש כבעל חשיבות רק כשניצחונה של המהפכה הלשונית וקיומה של קהילה עברית מובהקת ומובנת מאליה מונחים כבר מראש. למעשה לפנינו תחבולה סינקדוכית, אשר כשלעצמה מופעלת בתוך תחבולה של הנחה מוקדמת בדבר ניצחון העברית, שהיא האחראית העיקרית לאפקט ההסוואה. ולכן תוצאת השימוש שעושה הייצוג הסינקדוכי במהפכה הקטנה והמולעגת היא אישור לקיומה המוצלח והמבוסס-כבר

של המהפכה הלשונית האמיתית. בפועל נראה כי התגבשות דיאלקט מקומי מעין זה התאפשרה בגלל בידודו הגיאוגרפי של הגליל ובגלל חוסר-גיבוש והעדר שליטה מלאה מצד הלשון המרכזית (בריאדון תשמ"ב, 123); אך ייצוגו ההומוריסטי והמקטין של המאבק הלשוני המתנהל עם הלשון המרכזית רק מבסס את הדימוי היציב של קיומה כתוצר של מניפולציה אידיאולוגית. כעת מתברר כי מנגנון הייצוג של האידיליה אחראי באופן קונקרטי וספציפי על ארגון מסמניו של ההקשר ההיסטורי שהוא מייצג.

לשם השגת האישור האידיאולוגי של הסיטואציה החלוצית המהפכנית מייצגת האידיליה את עצם העשייה הפוליטית השוטפת כתופעה פחותת-ערך. הפחתת מעמדו של הפוליטי, שמיוצג כעניין שולי וזעיר בסיומה של ביעור בחזרה מתגברת, כמוכן, את ערכה האידיאולוגי של המציאות החלוצית בכללה, מעבר למחלוקת פוליטית זו או אחרת. באידיליה כדומה (תרע"ח), שפרסם שמעונביץ בתום מלחמת העולם הראשונה, מובא מונולוג של שומר כרמים שעיקר עניינו עסקי אהבהבים. את הבידור בדבר תפקידו הלאומי הוא עורך כבדרך-אגב ובתוך סוגריים, ואף מגלה למאזיניו "כי זה רובי אין לו מקור / אף ריקנים הכדורים / מבלי סימן אבק-שריפה..." (מט). לשון הביטול מרוקנת, לכאורה, את תפקידו הביטחוני המקורי מכל תוכן. אך מיד היא מתגלה רק כתחבולת הסוואה לכך שבבוא שעת-הכורש הוא ימלא כראוי את ייעודו כשומר עברי. באורח דומה, של הסוואה מרוממת, מעניקה הפרודיה הקלילה על ההגדה של פסח, שמשמיע רב פנחס בביעור בחזרה ("אילו נתן לנו עבודה בשדה ולא ביער מצל - דיינו"), תוקף של כובד-ראש לעבודת הכפיים ביער חדרה. ואכן, בהתייחסו לעקרון הייצוג של ביעור בחזרה, כתב פיכמן כי "אפשר, שיותר משהיא מספרת על העבודה, היא מאשרת אותה" (פיכמן 1959, 155).

1. מטרת הייצוג האידיאולוגי

ייצוג אידיאולוגי נוטה בדרך-כלל לשרטט מראית-עין הרמונית וקוהרנטית המכסה על סתירותיו של המיוצג. קריאה ביקורתית שלו - דהיינו במתכונת שהציע פייר משָרְדוּ, בעקבות לואי אלטוסר (Macherey 1978) - מאתרת סתירות ומתחים באזורים רגישים במבנה האידיאולוגי של הטקסט. אלה ניכרים, למשל, דווקא באותם אפקטים של "העמדת-פנים" או "הסוואה". קריאה מעין זו, בהשיבה את האידיליה אל סיטואציית הייצור והצריכה שלה, חושפת את האינטרסים שמשרתים ביצירה דווקא הלא-נאמר והמוסווה, שהם במקרה שלפנינו הסוואות של אלמנטים פתטיים והירואיים. עצם ההצבעה על הפערים שנתרו בטקסט מאפשרת לחשוף את הבעייתיות שהועלמה בו באופן אינטרסנטי. ובמקרה שלפנינו: העובדה שממש בעיצומה של המהפכה כותבים מחולליה ספרות המהללת כבר את פירותיה, מעניקה לבחירה בזוטות כמייצגות חוויות מרכזיות תפקיד של עיצוב אידיאולוגי, המפתח דפוסי-ייצוג מסולפים בשירותה של צבירת עוצמה סמלית ופוליטית. יחס מורכב זה בין הדבקות בחלום לבין מימושו הבדוי חוזר ומבליט את העובדה שאחת הבעיות המרכזיות שעמדה על סדר-יומה הפואטי של שירת העבודה היתה כיצד יש לייצג את האוטופי. כבר מראשיתו התאפיין הזרם המרכזי של תנועת הפועלים הארצישראלית בתודעה מהפכנית שהיא בעת ובעונה אחת גם קונסטרוקטיביסטית. כפילות מתוחה זו של סוציאליזם מזה וצינונות מזה ביקשה לתרגם את השאיפות המהפכניות המזרח-אירופיות של חלוצי העלייה השנייה למעשה הגשמה קונקרטי על אדמה לאומית, והעניקה למימד האוטופי של היצירה הספרותית הארצישראלית משמעות פוליטית מיידיה. האידיליות של שמעונביץ, כמו פרקים רבים נוספים בשירת העבודה, היוו חלק מפרקטיקה תרבותית רחבת-היקף שתרמה את חלקה לבנייה, ובהמשך גם להשרשה, של ההגמוניה התרבותית והפוליטית של תנועת העבודה ביישוב הארצישראלי. בלב-לבה של תרבות העבודה עמד ללא-ספק דימוי החלוץ. המימד העתידי של דימוי החלוץ (אייזנשטדט תשל"ג, 13-14), שעיקרו דחיית סיפוקים ונכונות לסבל אישי בהווה למען תמורה קולקטיבית-לאומית בעתיד, נע בדרך-כלל בין שתי אינטרפרטציות: המשיחית מזה והקונסטרוקטיביסטית מזה. ולכן, מצד אחד, נכתבה שירת העבודה מתוך להט אוטופי בלתי-מבוטל, אך מצד שני ניכר בה המאמץ לשוות לפירות הראשוניים של ההווה המהפכני תרומה יציבה ומבוססת. קבלה לא-מאוונת של אחד הקטבים הללו - כלומר, קבלתו הכנועה של ההווה מזה או משיחיות ללא שיקול-דעת מזה - איימו, כל אחת בדרכה, על סיכויי הצלחתו של המפעל החלוצי. מתח זה, שליווה את תרבות העבודה מראשיתה, כלל בתוכו פוטנציאל של סתירות עזות. מסורת האידיליה מצטיינת בהעלאת הוויית-חיים כפריית הרחק מן הזירה ההיסטורית, או מבליטה את השלווה כ"אידילית" ולא-מקושרת לאירועים היסטוריים דרמטיים ו"לא-אידיליים" (האפרתי 1971, 52-54), כבדוגמא הנודעת של האפוס האידילי הרמן ודרותיאה של גיתה (שנכתב על רקע מלחמות צרפת-גרמניה 1792-1794), והיא הלמה את השאיפה לייצוג מבוקר

של האוטופיה הארצישראלית. ואכן, תרגומו של ש. בן-ציון להרמן ודרוטיאה הופיע לראשונה בשלהי העלייה השנייה (האפרתי 1971, 26). כך תורגמה בהקשר היסטורי זה הבחירה בדפוס-הייצוג המסוים הזה למונחים מובהקים של כוח פוליטי. ולכן התבססות האידיליה של שמעוניביץ במרכז התרבותי החדש בארץ העניקה יוקרה ללוח-זמנים מסוים ומאוזן זה של תהליך ההגשמה הלאומי. במסגרת לוח-הזמנים הזה מוקמה הגשמת המטרה הציונית בטווח ממוצע שהוא בעת ובעונה אחת קרוב דיו ונראה לעין עד כדי שימור של תקווה חיונית לעתיד מבטיח – וגם רחוק דיו כדי לחייב את החלוץ הארצישראלי באיפוק עד למימוש. לוח-זמנים מבוקר זה שירת היטב את מנגנון צבירת העוצמה הסמלית והפוליטית של תרבות העבודה הארצישראלית. הדפוס הרווח בייצוג זה של לוח-הזמנים המבוקר והמרוכך משתמש במבני זמן מעגליים. זהו, למשל, תפקידו האידיאולוגי הנודע של הריקוד הקולקטיבי במעגל המסיים את ביעור בחדרה, ושהתלגלג אחר-כך לאחד האתוסים של התקופה החלוצית. כדוגמה נוספת ראה, למשל, את ייצוג הממוסד, המאוחר יותר של הריקוד בפרק "מחולות", בפואמה של יצחק למדן מסדה (תרפ"ז) כשלב של טרנסצנדנציה קולקטיבית המעלה את החלוץ אל מעבר לסתירות ולקשיים שמוזמנים לו חיי היומיום.

את השבח העיקרי שחלק ברנר לשמעוניביץ יש לראות, אם כן, כשבח לייצוג אידיאולוגי המסלף את האוטופיה כדי לאפקה ולמתנה. ואכן, כשקבע ברנר כי השפעת המציאות הארצישראלית על שמעוניביץ היא של מציאות שהיא דלה אבל בעלת חלומות עשירים, הוא גם תיאר את האידיליה כתוצר של השפעה זו, תוצר הממקם את הלוקלי והחולף בתוך פרספקטיבה של הנצח. מבחינה זו בולט במלחמת יהודה והגליל הניסיון לנטרל את המתחים האידיאיים במאמץ להפיץ ולבסס את החייאת הלשון הכללית בתקופת העלייה השנייה באמצעות פיתוח של קונפליקט ספציפי סביב שאלת המבטאים.

סוג טיפול דומה מוענק בביעור בחדרה לנושא פתטי כמו שאלת הכדאיות של הקורבן החלוצי לאור הישגיו הממשיים של החזון האוטופי. בראש ובראשונה בולט הדבר, כאמור, במוטו של האידיליה, שביקש להנציח את זכר הקורבן הראשון של קבוצת כנרת שנהרג ב-1913 במעשה נקמה של ערביי ארץ בהמשך האידיליה מתנחם רב פנחס על הקורבן של אשת-נעוריו שמתה למען ההגשמה החלוצית, בהווייתם הבטוחה והחייכנית של חבריו חוטבי העצים. החזרה על מבנה אנאפורי של שאלות רטוריות מציבה את תהיותיו הנוקבות של רב פנחס על גורלם של החלוצים ("מי נסך הברזל בדמם?", כז) במישור אחד עם שאלות קלילות על מעשי היומיום ("מי צבר ענפים וסבכים לתינתם מתנה למטבח", כח). בדרך זו מפתחת האידיליה טון גמיש במיוחד, המרכיב את הסתירות הנראות שמעוררת שאלת הקורבן הפרטי ותכליתו הלאומית. ואכן, מיד בהמשך, מוסיף הטון להשתנות, בתנועת מטוטלת אופיינית, מן המהתלה של הקמת מפלגת החוטבים אל רעם קולו של נפתלי המספיד את "גיבורי חדרה הטהורים / לחומי אדי הקטב וחללי חרב וחיצים..." (שם) והוא חוזר לדברי הפיוס של רב פנחס הקורא להעלות את זכר הקורבנות לא ביגון אלא בשמחה ולקדש במחולות את יום העבודה כיום חג.

ז. האינטרס האידיאולוגי ופתרונו הפואטי

מה היה האקלים הפואטי שאיפשר את פיתוחה של פרקטיקה סמלית זו? קרוב לוודאי כי הקוראים בני-הזמן לא הופתעו כלל כאשר מדד ברנר את הישגו של שמעוניביץ ככותב אידיליות לאור הסטנדרטים שקבע כבר שאל טשרניחובסקי. דווקא משום שאצל טשרניחובסקי "אנו רואים את הצורות הקבועות מימים ימימה, את מה שהוא כבר היה וקיים ועומד כמעט על סף העבר, את המצוי והניכר ביותר", דווקא משום כך – טען ברנר – "מפליא ביותר כוחו של שמעוניביץ באידיליותיו מחיי-ארץ-ישראל", שהוא מעצב בהן "חיים צעירים ותוססים, שאין להם עוד עבר ומסורת, שהנם בבחינת זרעים שעוד לא נקלטו עמוק באדמה" (ברנר תרע"ה).

לפי ברנר, שמעוניביץ מתאים מודלים פואטיים ששימשו לייצוג הוויית הגולה לצרכים האידיאולוגיים החדשים שהעמידה ארץ-ישראל. ואכן, כושרו זה מצטרף למהלך ספרותי רחב ומגוון שאפיין את דרכו השירית של שמעוניביץ ואת כלל שירתה של העלייה השנייה. מרבית שיריו מאותה תקופה נשאו את חותמה הברור של הרומנטיקה הרוסית, ורק לאחר סדרה של ניסיונות, שבהם קבע את מקומו-שלו ואת מקומם של בני-דורו לעומת שירת דור ביאליק שעל ברכיה צמח – פנה שמעוניביץ אל האידיליה. בשורה של פרודיות, שפורסמו בחלקן עוד בעת שהותו בארץ-ישראל, ערער

* אחר-כך, כאמור, כשנכללה האידיליה ב-1909 האידיליות, שהוקדש כבר לזכרו של י.ח. ברנר, הושמט המוטו.

שמעונוביץ על הנחות-היסוד של הפואטיקה הביאליקאית: לעומת הקיץ גווע של ביאליק הוא כתב את הקיץ גוסט (תרע"ב, 131-134); לעומת חזי מדבר של ביאליק הוא כתב את ספינקסים (תרע"ב, 118-123; מירון 1987, 197-198); ולעומת שירו של ביאליק על כף ים מוות זה, שלדעת ברל כצנלסון היה תגובה סימפטומטית שאפיינה את הגולה היהודית ב־1905 כמו כף ים מת (כצנלסון תש"ט, 94-96). כתב שמעונוביץ את בכרמי עין גדי (1911), המעלה דרמה ארצישראלית של אהבה בנוסח שיר השירים, שבסופה מציע המאהב לשולמית תקווה של "ים חיים". בכך הצטרף אל משוררים אחרים, כמו אשר ברש בחיקוי הגרוטסקי שלו לשירו של ביאליק בשדה ("השיבולים נעות, נדות..."), 1915, 50-51), שפיתחו בשיריהם יחס פרודי לשירת ביאליק, במטרה לעדכן את המורשת התמאטית והפואטית שלה ולהתאימה לתנאים ולצרכים החדשים של ארץ-ישראל (חבר 1990). במאמר שפרסם אשר ברש בתרע"ד (גבת בתרע"ב) הוא טוען, בהתייחסו לשיר על סף בית המודש של ביאליק, כי:

דברים לבביים וצנועים אלה יש בהם "כדי להמית" הרבה יותר מכל השירים הנבואיים שלו מן המין "אכן חציר העם", [...] ולפיכך נתקבלו שיריו אלה באהבה כ"כ ע"י חניכי "החדר" שהם חיים עוד את החיים הקדומים לכל מלואם והם קרובים לפתוס זה ברוחם, בעוד שהאדם המודרני שנתחנך בבית מדרשה של ספרות אחרת אינו מתרשם מהם כולי האי (ברש 1914).

כוחה של הפואטיקה הביאליקאית בייצוג הסיטואציה התרבותית החדשה של העלייה השנייה נחלש איפוא, כפי שניתן היה לראות בפועל, ובהסתמך על עדויות בני-התקופה, שנמנו דרך קבע עם מעריציה. אך כיצד ניתן לנמק כיוון מסוים זה שבו הלכה שירת העלייה השנייה? מה היא היציעה כאלטרנטיבה לאותה שירה נבואית שעתה הסתייגה ממנה, בהשפעת עמדתו האנטי-נבואית ורבת-העוצמה של א.ד. גורדון (גורדון תרע"ח)? מדוע הוצעה דווקא האידיליה, במהדורתה הארצישראלית, כתשובה פואטית חדשנית לתוקפה הנחלש של הפואטיקה הביאליקאית בייצוג הסיטואציה הארצישראלית החדשה?

השימוש בספרות ככלי אידיאולוגי הגמוני, האמור להפיץ אינטרפרטציה קוהרנטית לתקופה מהפכנית סוערת, מצא את ביטויו בכמה פתרונות פואטיים אופייניים למודרניזם הארצישראלי. במקום ייצוג ישיר של החוויה הארצישראלית המהפכנית, המכוונת ברובה לעתיד, הציע מודרניזם זה מבע עקיף ומצמצם. "בשביל הקורא", - כתב אז המבקר יעקב רבינוביץ על תחול, קובץ שיריו של אשר ברש (1915) - "שירים אלה אינם לא תמול ולא מחר: הם פשוט הנם במדה ידועה מחוץ לזמן - ודי" (רבינוביץ תרע"ז, 51). ואכן, בד בבד עם התרופפות תוקפה של הפואטיקה הביאליקאית התקדמה לחזית שירת העלייה השנייה כתיבה אימפרסיוניסטית, פרי-עטם של מרדכי טמקין, יעקב פיכמן, יעקב רבינוביץ, אברהם סולודר ואחרים. שירה זו הטעימה את המגע הלא-אמצעי עם הנוף הארצישראלי, תוך ניתוקו מן ההקשר ההיסטורי ההירואי של התקופה. אלא שדווקא הייצוג האוטומטי, המפורר את דימוי הנוף ואת חוויית האתוס החקלאי למרכיבים הבסיסיים של קליטתו החושית, שירת ישירות את האינטרפרטציה האידיאולוגית של תרבות העבודה (חָבֵר 1990). המפגש האימפרסיוניסטי עם מאפייניו של הטבע בעונות השנה השונות אינו עילה אוטומטית להתעוררות רומנטית של אוצר ידוע של רגשות (אביב = שמחה, סתיו = דכדוך), אלא הטבע מזה והדובר המתבונן בו מזה מנהלים משק רגשי אוטומטי (מירון 1987, 526-547; חָבֵר שם). זמן קצר לאחר-מכן השתמש שמעונוביץ ברגישות מודרניסטית זו בעיצוב הקומפוזיציות הגדולות של האידיליות שלו. כך, למשל, בביעור בחדרה מובלט היחס הרופף והלא-קונציונלי בין בוא האביב, האמור לעורר רגשות תחיה, לבין מחשבותיו הקודרות של ברלה על גורל "עם קרוב ואומלל" (כג), מחשבות שהוא שוכח עד מהרה בעברו במי הפלג הקרירים.

ואכן, בדומה לשירים האימפרסיוניסטיים הארצישראליים, צמחה גם האידיליה מתוך ביקורת פרודית על שירת דור ביאליק. כמותם היא העניקה משקל רב לתיאורים הדוחים את הנורמות הרומנטיות של איחוי מטפורי בין טבע למתבונן, איחוי המסתיים בדרך-כלל בקרע ואכזבה. הטבע האימפרסיוניסטי זוכה לאוטונומיה יחסית, זהותו של האני "המיתי" האמור לעמוד ביסודו של הטבע מוטלת בספק באמצעות פירוק הטבע לאטמוס של רשמי חושים. תיאור טבע כזה גם משולב ברצף האידילי כמרכיב עצמאי בין הסטיות של העלילה ופרקי הנאום הרבים. בדומה לשיר האימפרסיוניסטי, גם האידיליה פיתחה שיטה של ייצוג אידיאולוגי לקטיגוריות הזמן. סימני המהפכה זוכים בה למעמד של קביעות ויציבות אידיסטוריות. המימד האוטופי המהפכני של העלייה השנייה אינו מיוצג בשירה זו במסגרת הפרדיגמה של החזון הנבואי שמאפשר ומתיר להרחיק ראות אל מעבר למציאות הנגלית; גם הפובליציסטיקה וההגות של התקופה דחו את הקטיגוריה הנבואית, ובמקומה מציעים השיר האימפרסיוניסטי - ובעקבותיו האידיליה - דפוס-ייצוג צנוע, עקיף וזהיר, שאותו אפיין רבינוביץ, ברשימתו על ברש, במילים: "פה יש איזה ריח אחר: פשטות, קלות חיצונית עם כובד פנימי, תמימות, שלווה" (רבינוביץ תרע"ז, 54).

הדיכוי השיטתי של רצף עלילתי מתקדם, האופייני לשיר האימפרסיוניסטי הקצר, התגלגל באידיליה של שמעונוביץ' להאטה מתמדת של רצף וקצב העלילה, באמצעות עצירות וסגירות תכופות. ברש עצמו הפליג לעשות בכך כשכלל באתחול, ספרו הארצישראלי, לצד שירים אימפרסיוניסטיים, את שירו "על ה'נב' אידיליה" (1915, 35-43), המעתיק את נקודת המבט וסוטה לעבר נוף אירופי, לא-יהודי. סוג נפוץ של סטייה הן האנלוגיות – שמקדימות את הקונפליקט העלילתי העיקרי, ו/או שמאשרות אותו בדיעבד. למשל, כבר בראשית האידיליה במלחמת יהודה והגליל מבקשות ציפורות הכרמים הנעלסות מן השמש שתפסוק מי יפה יותר – "רקמת משעולי השדות או רקמת כנפיו? ואולם בטרם תשמענה גזרידין / ושנית הן טטות נעלסות, כאילו כבר זכו בבכורה" (לג). בכך הן מטרימות לא רק את העימות בין אלקנה לשמאי, אלא גם את ציון העובדה שהוא למעשה עימות מדומה. אופיו המדומה של הקונפליקט הלשוני לא ניכר רק בסיומו המפוים, אלא גם מהווה עיקרון מארגן של הרצף. שכן מפעם לפעם "שוכח" כל מתוכב את עמדתו הלשונית הנחרצת ועובר לדבר בדיאלקט שבו דוגל ירבו. גם הסטיות העלילתיות, הבולטות במיוחד ביער בחדרה, פועלות שם באופן דומה ויוצרות אפקט דומה.

אולם, לעומת המשוררים הצעירים יותר שלא התקשו בהפעלה של מודלים מודרניסטיים אירופיים, נזקק שמעונוביץ' לאופציה פואטית חלופית, שלא תפרוץ את מעגל האופציות הלגיטימיות שהעמיד לרשותו דור ביאליק. האידיליה התאימה לו לייצוג אידיאולוגי הולם של ההווה החלוצית בארץ-ישראל, בהיותה מודל שמצד אחד סיפק את האפקטים האידיאולוגיים הרצויים, ומצד שני היה נתון עדיין בתוך הרפרטואר הלגיטימי של דור ביאליק. שכן ההכשר שהעניק טשרניחובסקי, כחלק מדור ביאליק, למודל זה הפך, אם כן, את הכתיבה הארצישראלית של שמעונוביץ' למהפכה בסדר גדול סביר.

ח. הקליטה הלא-בידיונית של האידיליה

ספרות העבודה עמדה, אם כן, בחזית עיצובם של דפוסי פירוש וייצוג אידיאולוגיים המשרתים את המטרות ההגמוניות של תנועת העבודה הארצישראלית. לשם כך, כאמור, היא פיתחה שימוש מסווג בפרטי מציאות מזוהים. במלחמת יהודה והגליל בולטת במיוחד הדרך העקיפה שבה מרמז הטקסט לרמותו של המורה והבלשן יצחק אפשטיין ולתרומתו לפיתוח הדיאלקט הגלילי. אפשטיין התפרסם כמי שכבר ב-1908 התריע נגד התעלמות הציונות מהשאלה הערבית, ודמותו מיוצגת באידיליה, בהסוואה הרומזת לציר זה בדיוק, כאשר העילה הישירה להתעוררות הקונפליקט על המבטאים מבוססת על קשר סיבתי-מטונימי בין עמדתו הלשונית של אלקנה לבין תפקודו בעימות היהודי-ערבי כשומר "מגנב וחומס" ב"שדמות הגליל" (לו). גם כאן מפתחת האידיליה דפוס של ייצוג גמיש, הפועל בעת ובעונה אחת גם ליצירת אפקט של סימון פרנציאלי לא-בידיוני של פרטי מציאות ארצישראלית – וגם לטשטוש הנמרץ של אפקט זה. כך מתמודדת ביער בחדרה עם שאלת הקורבן החלוצי הן תוך הבלטתו הרפרנציאלית הנמרצת – במוטו הני"ל של האידיליה ובדמותו של רב פנחס (שהפרוטוטיפ המוסכם שלו הוא א.ד. גורדון) – והן תוך טשטוש שיטתי שלו, עד כדי איזון קומי של מוטיב כה פתטי. הגבורה, הקורבן, האיום הערבי, העבודה העברית והמהפכה הלשונית מוצגים בכל עוצמתם דווקא בעזרת מנגנון ייצוג גמיש מעין זה של סימון סינקדוכי. דפוס זה – שבו כאמור הפרט השולי מייצג ומאשר את ההקשר הפתטי של התקופה – מצטרף לפרקטיקה נרחבת יותר של הסוואה, שאפיינה את כלל ביטוייה של תרבות העלייה השנייה – בפובליציסטיקה, בחינוך ובספרות. עיקרה של פרקטיקה זו הוא ייצוג הפרטיקולר הדיסטורי המקומי באמצעות טרמינולוגיה אוניברסליסטית וכלל-לאומית. דווקא באמצעות העלאתו על נס של היחיד, המנותק ממחויבויות קולקטיביסטיות, רכשו להם המינוחים והנימוקים האוניברסליסטיים סוג של יתרון וסמכות: "אבל היודע אתה כוח היחידים אם יחידים הם?" – כתב א.ד. גורדון במכתב גלוי לז'י.ח. ברנר (תרע"ג) "הן כל התנועות הגדולות בקרב האנושות [...] נבראו בראשונה על ידי יחידים" (159), ו"כל מה שיש אנושי בחיי האנושות נברא באמת על ידי יחידים" (164). אך דווקא שיח אוניברסליסטי כללי-לאומי זה, שפירט את נרמט "היהודי החדש" של המהפכה הציונית, דווקא הוא שסייע לקדם, במסגרת התנועה הציונית כולה, את התוקף הכללי והמוסכם של הסקטור החברתי והפרטיקולרי של תנועת הפועלים. מעצבי תרבות העבודה הצליחו להעניק לעבודת כפיים עברית, להשלטת השפה העברית וליחס בלתי-אמצעי לטבע מעמד יוקרתי בתרבות הכלל-לאומית. שיא ההצלחה היה המעמד הראשון במעלה של קטיגוריית החלוץ, שנתפש כנציג טרמינולוגי המוביל את כלל המחנה הציוני.

אך כיצד נערכה הספרות העברית בת-הזמן כדי לייצג תמורות דרמטיות אלו בהיסטוריה היהודית המודרנית? במאמרו הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו תקף ברנר את הסיפורת הז'אנרית של העלייה

הראשונה והשנייה, פרי-עטם של שלמה צמח, משה סמילנסקי ואחרים (ברנר תרע"א). סיפורת זו, לדעתו, ייצגה את החיים הארצישראליים תוך ייפוי שסילף את מצבם האמיתי. במאמר זה, שהיה לאחד הניסוחים המשפיעים והנוקבים ביותר של שאלת הייצוג הספרותי של המציאות הארצישראלית החדשה, התלונן ברנר על כך שאי-אפשר לכתוב כאן, בארץ-ישראל, יצירה ספרותית מבלי שדמויותיה ומקומותיה יתפרשו מיידית כפרוטוטיפים הלקוחים מן המציאות הארצישראלית הקונקרטי. המאמר נכתב בתגובה לשערורייה שפרצה עם צאת ספרו "האנטי-ז'אנריסטי" מנאן ומנאן (ברנר תרע"א) שכלל סצינה סטירית על מערכת עיתון פועלי בארץ-ישראל. פרסום זה פגע באנשי מערכת הפונל הצעיר, שזיהו אותו כמכוון כלפי עיתונם, ועורר תגובות נועמות (שקד תשמ"ג, 34). ברנר אמנם הכחיש את ההאשמות מכול וכול, אך עצם קיומה של תגובה כזאת יכול ללמד לא מעט על אופק הציפיות ועל סוג התקשורת שהתפתחה אז בין הסופרים, הקוראים והמבקרים. מצד אחד מעידה תגובתם על כך שהתביעה שהספרות המקומית תייצג את הקרוב והמתפתח אכן חדרה לתודעה התרבותית של התקופה. אך מצד שני, דפוס-הייצוג המצופה מן הספרות הארצישראלית היה אמור להשתלב בפרספקטיבה אוטופית, באותו דימוי עתידי של החלוץ, המפרש את העבודה החלוצית הקטנה, העבשויות, כמרוחקת עדיין מהגשמת החזון, ולכן יש לראות בה רק שלב מכין לקראת ההגשמה הגדולה שתבוא בעתיד.* התופעה החלוצית אמורה היתה, אם כן, לשתף פעולה בעת ובעונה אחת גם עם הצורך לייצגה כתופעה קיימת ונוכחת במציאות הארצישראלית וגם עם הצורך לאשרה כתופעה שמשמעותה העיקרית היא בעצם היותה שלב בדרך למציאות עתידית. דו-משמעות אונטולוגית זו מוסווית, במידה רבה, באמצעות אפיון ההגשמה העתידית במונחים אוניברסליסטיים חובקי-כול, המטשטשים את ההבדל בין תופעה הקיימת-קונקרטי בהווה לבין תופעה הקיימת במציאות א-היסטורית כלומר בעבר, בהווה וגם בעתיד. האידיליה של שמעונוביץ היתה איפוא בעת ובעונה אחת גם ארצישראלית-דוקומנטרית וגם בידיונית, ודפוס הייצוג הדו-משמעי שטבעה איפשר לאינטרס של הסקטור הפועלי להתעטף במחלצות כלל-לאומיות ומעין-אוניברסליסטיות.

בסיטואציה זו הפך, אם כן, האפקט הבידיוני של האידיליה לחלק חיוני של הפרקטיקה הפוליטית שפעלה בשירות תרבות העבודה; ולכן, במרכז הספרותי הזעיר והאינטימי של תקופת העלייה השנייה, עם קהל קוראיו המצומצם – לעומת מספר הסופרים הגדול יחסית, שעצם הפעילות הספרותית נתפשה בו בעיקר כמעשה לאומי חיוני (שביט 1984) – איימה הקריאה הרפנציאלית הלא-בידיונית והישירה-מדי על תוקפם של אפקטים הגמוניים שסודם באוניברסליזציה ובהכללה של הפרטי. נראה איפוא שזוהי אחת הסיבות לאכזבתו והסתייגותו של ברנר מסוג הקליטה הלא-בידיונית שקיבלה את פני מנאן ומנאן שלו. אחד הפתרונות המובהקים שפיתח שמעונוביץ לקשיים מסוג זה ניכר בפיתוח דמותו של בן-ארצי כמעין סובייקט אבסולוטי המממש באורח סמלי את האוטופיה החלוצית. העבודה שהוא חוזר ומופיע ביצירות רבות של שמעונוביץ – באידיליות, בסיפורים וברשימותיו מהשנים 1909–1921 (שמעונוביץ תרס"ט; תרפ"א) – מעניקה לאותה קריאה רפנציאלית אפקט אלטרנטיבי, בידיוני מזה ו"מעין תיעודי" מזה. בזיכרונותיו תיאר שמעונוביץ את התלהבותו של ברנר מאותה דמות אוטופית ומדברקותה המוחלטת במולדת החדשה (שמעונוביץ תש"ז). ואכן, ברנר עצמו, שהעניק לדילמה זו שבין הבידיוני לתיעודי פתרון מורכב ומזהיר ברומונים שלו ובמיוחד במנאן ומנאן – הוא, כזכור, גם זה המשבח את שמעונוביץ ככותב מובהק של האידיליה בזכות כושרו לשלב את הארעי והלוקלי בתוך מרחב אוניברסליסטי שהוא מכנה "נצחיות ההווה".

ט. סיום האידיליה והקריאה הלא-בידיונית

הרגשות להשתמעויות הפוליטיות האפשריות של קריאה לא-בידיונית של האידיליה מגיעה לשיאה בקטע הסיום של מלחמת יהודה והגליל. בשלב מסכם זה של הטקסט עוברות נסיבות הייצור שלו-עצמו תימטיזציה מרחיקת לכת. הסטטוס של הטקסט כמייצג ההווה של העלייה השנייה מתערער מן היסוד, והקורא נתבע לחזור ולבחון מחדש את כלל הנחותיו ברבר מנגנון הייצוג של האידיליה הזאת:

* קישור בין מאמרו של ברנר על הז'אנר הארצישראלי לבין רשימתו על האידיליות של שמעונוביץ ראה אצל ח. שוהם 1985. בניגוד לטענתו של שוהם, נראה שההערכה החיובית של המעשה החלוצי הקטן כשלב בעשייה הגדולה אינה מושגת למרות האירוניה וההגחכה שבתיאורים אלה, אלא דווקא באמצעותן.

[...] וְיִתֵּר דְּבָרֵי הַמִּלְחָמָה
 בְּהָרֵי אֶפְרַיִם וְהַגִּלְגָּל הֲלֹא הֵם כְּתוּבִים עַל סֵפֶר
 בְּיַדִּי מְשׁוֹרֵר הוֹלֵךְ בְּטַל, שֶׁעָבַר לְחֻמוֹ בְּאֶרֶץ,
 וּכְדָרָף מְשׁוֹרְרִים בְּטָלִים לֹא צָרָה עֵינֹו בְּצַבְעֵים
 וְהַגְזִים מְעַט עַל הַמִּדָּה...

(מט)

כלומר, סיפורה של האידיליה שהובא כאן הוא חלק משלם גדול יותר. אך בהמשך, כאשר מתברר כי:

נִגְנַב הַסֵּפֶר

יָחַד עִם צְרוּר הַכֶּסֶף (שְׁקֵל וּמַחְצִית הַשְּׁקֵל)

בְּטַבְרִיָּה עַל שְׁפַת הַכְּנֶרֶת, עַת יֵשֶׁן הַמְשׁוֹרֵר אֶת שְׁנֹתוֹ -

(שם)

מתלווה לבתי-הצחוק גם נימה של דאגה, ואל לב הקורא מתגנב ספק לגבי הסטטוס האונטולוגי של הטקסט שלפניו. האם זהו שחזור מתוך ספר שאבד, או שמא קטע שנוטר כשריד של הספר שאבד? האידיליה מלחמת יהודה והגליל אינה מכריעה בשאלות אלה. הסטטוס של ייצוג המציאות הארצישראלית בטקסט שלפנינו נותר פתוח ובלתי-מוגדר. הטקסט של האידיליה יוצר אם כן אפקט כפול: מצד אחד הוא פורם את התפרים של מבנהו המהודק ומזמין את קוראיו להשתתף בדיאלוג ביקורתי על-אודות המעמד הייצוגי שלו ביחס למציאות הארצישראלית המיוצגת בו. אך מצד שני הוא יוצר אפקט כללי, שגם על-פי הצטברות תגובות קוראים לאורך דורות, הוא מאשר ומרומם את אותה מציאות ארצישראלית.

למעשה, לפנינו אקט של ייצוג כפול היוצר אפקט של שכפול (רפרודוקציה). כדי לייצג - מניח הטקסט את קיומו של המיוצג, תוך השעיית העובדה שגם המיוצג מהווה בעצמו אקט נוסף של ייצוג, ייצוג המייצג את המציאות המיוצגת במעשה הייצוג הראשון. מנגנון זה של ייצוג כפול, או ייצוג של ייצוג, מתברר כאן כסממן של הפעלת כוח במסגרת של פרקטיקה תרבותית אידיאולוגית החותרת להשגת שליטה בפירושי המציאות המקובלים. ייצוג של ייצוג הוא אקט מובהק של ייצור ידע שכוחו העיקרי טמון בשמירת השליטה שבידו על משמעותו של ייצוג.

אך לתהליך דיאלקטי זה יש פן נוסף והפוך. שכן באמצעות ייצוג משכפל זה פותחת הפרקטיקה האידיאולוגית גם מעין "פתח הצצה" ביקורתי אל מנגנוניה. הפרקטיקה האידיאולוגית של האידיליה של משמעותיבץ אמנם משועבדת לצרכיה האידיאולוגיים של תרבות העבודה. אך דווקא דבקוּתה המופלגת בתפקיד זה היא גם זו שמספקת את קרש הקפיצה להתבוננות ביקורתית במנגנונים אלה. תיאורו של ולטר בנימין את הפונקציה האידיאולוגית של היצירה האמנותית בעידן המודרני הצביע על פוטנציאל ההפצה שלה בתור יצירה משועתקת (בנימין 1983, 47-48). אך לא פחות מכך מובלטת הדרך שבה מספק השעתוק מעין תחליף למקור (עם ההילה) שנעלם. אין מדובר רק בהעתק של מקור, אלא בסדרה של העתקים, חלקם כבר העתקים של העתקים. עצם קיומם ההולך ומתרבה של העתקים אלה תורם את תרומתו למעין שיקום של המקור שאבד. אך מעמדם כייצוגים הוא כפול: מצד אחד הם מייצגים את המקור תוך שהם מציעים את עצמם כתחליף לו, אך מצד שני הם מבליטים שוב ושוב את מעמדם המוטל-בספק כמייצגיו של המקור המגלה כך דווקא כקיים באופן בלתי-תלוי בהעתקיו. באורח דומה ניסח גם לואי אלטוסר את הפרקטיקה האידיאולוגית כ"ייצוג של יחס מדומה בין יחידים לבין התנאים הריאליים של קיומם" (Althusser 1971, 162-165). גם כאן משרתת הפרקטיקה האידיאולוגית אפקטים של שכפול המציאות, כלומר של אישורה וייצובה הנורמטיבי. ייצוג משוכפל זה יוצר מעין אפקט-ראי, שבאמצעות משיכת תשומת-לב הקורא לעצם מעשה הייצוג ואפילו תוך העמדתו בספק הוא מסלק ספקות אפשריים ביחס לתוקף מציאותו של המיוצג ותורם תרומה ניכרת ליצירת אפקט של קיומו כיציב וכמובן מאליו.

מנגנון שכפול של ייצוג כזה הפעיל למשל הברון מיינבהאוזן כששלף עצמו מן הבצה על-ידי שמשך בעצמו באוזניו-שלו. קיומם של שני התנאים - א. ייצוג משוכפל; ב. ייצוג של אותו אובייקט או של מטונימיה שלו - הוא שמאפשר את יצירת האפקט האידיאולוגי המאשר ומיישב סתירות. בכך נפתחת האפשרות לקלוט קליטה אידיאולוגית טקסט ספרותי המעומת עם דרכי ייצוג אחרות (למשל עיתונאיות) הנודעות כמוסמכות יותר - או טקסט שאינו חופף דרכי ייצוג כאלה. כך במלחמת יהודה והגליל וכך באידיליות אחרות העורכות תימטויזיה של עצם היותן יצירות ספרות, או שמוהות את הגיבור עם הסופר וכך מספקות סמכות נוספת, ודאית, הממונה על ייצוג הבידיוני (למשל ביובל

העגלונים, שמעונוביץ תרפ"ב). חוסר-מוגדרות זה, שמנקודת-המבט המאוחרת שלנו יכול להיראות כסימפטום לסתירה פנימית ולחוסר-לכידות של הסמכות האידיאולוגית של האידיליה, יכול היה לפעול בזמן הייצור והקליטה הראשונים של האידיליה באורח הפוך. שכן דווקא בערעור זה של סמכות הטקסט כמשקף נאמן של המציאות הארצישראלית נענה שמעונוביץ לכמה מן התפקידים הבולטים שהטילו עליו תרבות העבודה וספרות העבודה הארצישראליות. דווקא בכך ניכר שוב תפקידם של ההסוואה, ההומור וההיטפלות לפרטים כמשרתיו של מנגנון כוח; באמצעות דפוס אמביוולנטי זה, החוזר ומתאים עצמו כמיישב מתחים וסתירות בנסיבות פוליטיות והיסטוריות משתנות, הפך מנגנון כוח זה לכלי מרכזי בעיצוב הפרקטיקה ההגמונית של תרבות העבודה. הצבעה על הסתירה הפנימית במנגנון הייצוג של האידיליה מבליטה את המרחק בין תפקידיה דאז לבין אפשרויות קליטה היום, ובתוך כך גם את סוג החיבור הביקורתי שהיא מאפשרת בין קורא בן-ימינו לבין האידיליה של ימי העלייה השנייה.

החוג לתורת הספרות הכללית, אוניברסיטת תל-אביב

ביבליוגרפיה

- אייזנשטרט, ש. ב. תשל"ג. החברה הישראלית, רקע, התפתחות ובעיות, הוצאת מגנס, ירושלים, עמ' 1-15.
- אפשטיין, יצחק, תרס"ו-תרס"ח (1906-1908). "שאלה נעלמה", השלוח יז, אודסה, עמ' 193-206.
- בנימין, ולטר, 1983 (תרגום: שמעון ברמן). "יצירת האמונת בעידן השעתוק הטכני, סדרת טעמים, הקיבוץ המאוחד - ספרית פועלים, תל-אביב.
- בראדון, אהרון, תשמ"ב. "הניב הגלילי ומבטאו - פרק בתולדות תחיית העברית בארץ-ישראל", קתדרה 24, עמ' 115-138.
- ברנר, י. ח., תרע"א. מכאן ומכאן, הוצאת ספרות, ורשה. (כתבים תשמ"ב, הקיבוץ המאוחד - ספרית פועלים, תל-אביב, כרך ב', עמ' 1265-1440).
- , תרע"א. "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו", הפועל הצעיר, אב (כתבים כרך ג', 469-478).
- , תרע"ה. "משדה הספרות", הפועל הצעיר, טבת (כתבים תשמ"ב, כרך ד', 1336-1338).
- ברש, אשר, תרע"ד (1914). "ח.ב. ביאליק", הפועל הצעיר, כרך 7, גיליון 39-40, יולי.
- , 1915, תמוז, הוצאת השרון, יפו.
- גורדון, א. ד., תרע"ג. "מכתב גלוי ל"ח ברנר", האומה והעבודה (כתבי א. ד. גורדון תשי"ז, הוצאת תרבות וחינוך, תל-אביב, כרך א, עמ' 158).
- , תרע"ח. "מתוך קריאה - חשבונו עם עצמנו", הארץ והעבודה ב-ג (כתבי א.ד. גורדון, כרך ראשון, עמ' 273-290).
- , [ללא כותרת], תרע"ח. "קובצי שירה, רשימות ביקורת", הארץ והעבודה, עמ' 66.
- גורדון, יעל, תשי"ז. "חבלי כיבוש של אחת הראשונות", ספר העלייה השנייה, עם עובד, תל-אביב, עמ' 543-550.
- גינזבורג, פ., תשי"ז. שירת העמל, הוצאת מרדכי ניומן, תל-אביב.
- גיתה, פ., תרע"ז (תרגום: ש. בן-ציון). הרמן ודורותיא, הוצאת ספריה חקלאית - סיפורי כפר, יפו.
- האפרתי, יוסף, 1971. האידיליה של טשרניחובסקי, מרחביה - תל-אביב.
- הרשב, בנימין, "מסה על תחיית השפה העברית", אלפיים 2, עמ' 9-54.
- זך, נתן, 1966. "לאקלימן הסגנוני של שנות החמישים והששים בשירתנו", הארץ, 29.7.1966.
- זקב, חנן, 1990. "תנחומים נסתרים, על ראשית המודרניזם בשירה העברית בארץ-ישראל", חדרים 9 (קיץ), עמ' 93-106.
- כצנלסון, ברל, תש"ט. כתבי ברל כצנלסון, הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל, תל-אביב, כרך 11, עמ' 94-96.
- למזן, יצחק, תרפ"ז. מסדה, הוצאת הדים, תל-אביב.
- מירון, דן, 1987. בודדים במועדם, עם-עובד, תל-אביב.
- פיכמן, יעקב, תרפ"ז (עורך). ספר הארץ - אנתולוגיה של ארץ-ישראל, דביר, תל-אביב.
- , תרצ"ה, תרצ"ז (עורך). עמנית - ספר לימוד ומקרא, חלקים שלישי וחמישי, הוצאת מולדת, תל-אביב.
- , 1959. "דוד שמעוני", בסרט אביב, הוצאת מחברות לספרות, תל-אביב, עמ' 126-156.
- פרידמן, ד. א., 1928. "דוד שמעונוביץ (לרגל צאת הכרך השני של כתביו)", מוסף דבר לשבתות ולמועדים, 17.12.1928.
- רבינוביץ, יעקב (יר.ר.), תרע"ו. "תמול" (רשימת ביקורת), בשעה זו, קובץ לספרות ולענייני היישוב א (שבת), עמ' 51-55.
- שביט, זהר, 1984. "מאחרונים על החומה לראשוני הבונים - לבנייתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל, 1910-1935", הציונות ט', עמ' 123-135.
- שוחם, ח., 1985. "אידיליה מסלעים, 'מצבה' העיצוב האידילי של המפעל הציוני", דפים למחקר בספרות ב, עמ' 193-205.

- שילר, פ., 1986. שירה נאיבית וסנטימנטאליסטית, על הנשגב, הקיבוץ המאוחד – ספרית פועלים, תל-אביב.
 שמעוניוביץ, דוד, תרס"ט (1909). "מנסיעתי למזרח (רשמים ושרטוטים)", הד הזמן, גיליון 268, עמ' 2-3.
 —, תרע"ג (1913). "ירדנית", השלוח כ"ח, שבט-סיון, עמ' 165-171.
 —, תרע"ד (1914). "ביער בחדרה", הפועל הצעיר, כרך 7, גיליונות 20-22.
 —, תרע"ד. "מלחמת יהודה והגליל", מולדת, שנה שלישית, חוברת כ"ו.
 —, תרע"ח. "ברמית", עולמו, אורסה-מוסקוזה, עמ' 202-208.
 —, תרפ"א (1920). "בן-ארצי (מרשימותיו של הולך-דרכים)", מקלט, כרך חמישי, ספרים 13-14, תשרי, עמ' 94-108, חשוון, 271-279.
 —, תרפ"ב (1922). "יובל העגלונים", הפועל הצעיר כרך ט"ו, גיליון 22-23.
 —, תרפ"ח. שיר האידיליות, הוצאת דבר, תל-אביב.
 —, תש"ז. "עם ברנר", ארבעים שנה להופעת הפועל הצעיר, תל-אביב, עמ' 74-75.
 —, (תש"ח) שיר האידיליות, מסדה, תל-אביב (מהדורה ראשונה בתש"ד).
 —, תשי"א (עורך). אסיף – מבחר דברי שירה ופרוזה לבתי-הספר, מסדה, תל-אביב.
 Althusser, L., 1971. *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London and New York: New Left Books, pp. 127-186.
 Bar-Adon, A., 1975. *The Rise and Decline of a Galileian Dialect: A Study in the Revival of Modern Hebrew*, The Hague.
 Macherey, P., 1978. *A Theory of Literary Production*, London and New York.

* מחקר זה נתמך על-ידי קרן וולף לקידום המרע והאמנות לטובת האנושות, בניהול האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. כל ההדגשות מופיעות במקור אלא אם כן צוין אחרת. מאמר זה הוא נוסח מורחב של פרק מתוך החיבור "תולדות השירה העברית בארץ-ישראל", שייכלל בכרך תולדות המרכז החרבתי בארץ-ישראל בעריכת זהר שביט, הוצאת מוסד ביאליק והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.